

”שכרה לה חדר ולומדת בקורסים” – האשה ביישוב על פי אשר ברש



עופרה מצוב-כהן

הנובלה ”גננים” של אשר ברש (1888–1952) מספרת על קורותיהם של שני אחים, מנשה ואפרים קליגר, שעולים מגליציה לארץ-ישראל בשנות העשרים של המאה העשרים,¹ ומשתקעים בתל-אביב. הסיפור שנראה כהתגלמותו של האידיאל הציוני, נסוב על אודות סדר יומם של שני האחים כגננים במעיין גנים הסמוכה לתל-אביב, ועל תרומתם בהפרחת היישוב היהודי העירוני. הסיפור מתמקד בדמותה של מירה, שנישאה למנשה. בנוסף לה מופיעות בסיפור עוד דמויות נשיות. דומה כי המספר מרבה בתיאורן של דמויות נשיות ובעיצובן, מתוך מגמה חתרנית להביע מסרים ועמדות המתייחסות למעמד האישה, ולתרומתה לחיי היישוב היהודי. סוגיית מעמדן של הנשים ביישוב היהודי לא זכתה להתייחסות ספציפית בדיון הציבורי בקרב מנהיגי התנועה הציונית ומנהיגי היישוב. זאת על אף שבקרב הנשים שגדלו וחונכו בארץ-ישראל וגם בקרב הנשים שגדלו בגולה, רווח מיתוס השוויון בין נשים לגברים. חנה ספרן טוענת, ש”לנשים שהיגרו לארץ מארצות אחרות היה המיתוס של שוויון נשים בחברה הישראלית חלק מהתפיסה הציונית שלהן ולעיתים אפילו המניע להגירה לישראל.”² גם ה”אוטופיות הציוניות” נהגו להתגאות ביחסן הליברלי והשוויוני כלפי נשים וציידו בשוויון פוליטי מלא לנשים במדינה היהודית העתידה לקום, אולם בפועל הוצגו הנשים ”כאימהות וכבנות זוג חביבות וכנועות שלא העזו להשמיע דעה משלהן.”³

בשנות ה-20 וה-30 היו נשות העיר את הרוב ביישוב היהודי. במעגל המצומצם של הפרט, זה שבחר את מקום מגוריו במרחב העירוני, לא חל שינוי בעמדתן של הנשים, רווקות ונשואות. זאת על אף שהיה שוני בין חייהן של הנשים היהודיות במזרח אירופה לבין חייהן בארץ-ישראל.⁴ ”אי השוויון התבטא בכל תחומי החיים. בעבודה התרכזו הנשים בעיסוקים נשיים מסורתיים. רובן המכריע לא הגיעו לעבודת

ד”ר עופרה מצוב-כהן היא חוקרת ספרות ומרצה בחוג לספרות באוניברסיטת אריאל. כתבה שלושה ספרי עיון ושני ספרי פרוזה וכן שורה של מאמרים במגוון במות אקדמיות.

כפיים יצרנית, שהיא זו שנחשבה לזו שיוצרת את 'האדם החדש'. "עבודת הנשים היתה זמנית ובלתי מקצועית...מסלול חייהן האישיים נשאר צמוד למשפחה על חלוקת התפקידים המקובלת בתוכה...הנשים הנשואות הפסיקו בדרך כלל לעבוד וניהלו חיי משפחה ביחידות פרטיות, נבדלות."⁵ על רקע מעמדה של האישה ביישוב הארץ-ישראלי המתחדש, אבקש לבחון את עיצוב דמותן של הנשים בנובלה שלפנינו.

עוצמה והתמודדות

מירה טמקיס מתוארת כבחורה "סימפטית מאוד...פקחית ומלאת חיים"⁶, מופיעה לראשונה כחלק מחבורת חלוצים של צעירים וצעירות שמגיעים לארץ-ישראל באנייה. היא אינה חברה ב"תנועה" שחבריה מתכוונים להגיע באמצעותה לאחד הקיבוצים, וכדי להצטרף אליהם היא נישאת לאחד הבחורים שמסכים לקחתה ב"נשואים פיקטיביים".⁷ מעשה זה שהיה מקובל בקרב חלוצות, מרמז למעמדו המובן מאליו של הגבר בחברה בעוד האישה יכולה לעגן את מעמדה בקבוצה אם תינשא לחלוץ. לאחר שהייה קצרה, היא עוזבת לתל-אביב לבדה וברוב הזמן היא חסרת מטרה וללא עבודה. לאחים קליגר שפוגשים בה היא מציינת שהגיעה לעיר כדי לצפות בקרניבל פורים. אירוע זה הוא אטרקטיבי, שמח וצבעוני, ומאופיין בהמולה ובריגוש של הצופה בו לנוכח המראות הוויזואליים.⁸ אירוע זה עשוי להיות אנלוגי לסגנון חייה של מירה הנהנתני ולזה הדינמי והתוסס שהיא כמהה לו בלבה. כעבור זמן מה, היא נערת להצעת נישואים של מנשה קליגר, אם כי מבכרת דווקא את אחיו אפרים. לאחר לידת בתה עפרה, היא מתוודעת לשכן האוסטרלי מר קוייט ולאחיו לואי, שמגיע לביקור מאוסטרליה. לואי מתאהב במירה ומציע לה לנסוע איתו לאוסטרליה. מירה מחליטה להתגרש ולנסוע עם לואי. לטובתה של בתה הפעוטה, עפרה, היא מחליטה לוותר על אחזקתה, קרי על גידולה. כעבור שש שנים כשהיא חוזרת לביקור בארץ-ישראל ומבקשת לפגוש את בתה, מנשה הפגוע מסרב לכך. מירה נסערת, עקבותיה נעלמים וכעבור מספר ימים נודע למשפחת קליגר שהתאבדה בימה של תל-אביב.

סגנון החיים הרצוי בעיניה שאותו מרבה מירה לדמיין במחשבותיה, הוא נטול התחייבות משפחתית, רווקה הנהנית מתענוגות החיים. קשר עם גבר מותנה ביכולתו לספק לה את כל צרכיה החומריים כדי שחייה יהיו טובים ומהנים: "אני נוצרתי לחיות עם אותו הגבר, שישפק לי מאכסימום של תענוגות וחיי רווחה."⁹ פן של עצמאות ויזמה בא לידי ביטוי כשמירה מציעה לבעלה ולגיסה שיפתחו חנות פרחים בהנהלתה. ההצעה שהיא מעלה תואמת את שאיפותיהם הכלכליות של האחים ותתרום אף להתפתחותה ולהימצאותה מחוץ למרחב המשפחתי הצר. בעלה מסרב להצעתה מתוך דאגה אליה ורצון להוכיח את יכולתו כגבר הזן את אשתו כפי שהתחנך על ערך זה וכפי שמחויב הבעל בכתובה. גם בשלבים אחרים בחייה, כמו תקופת מגוריה אצל הדוד עוזר, היא מבקשת להשתלב במרחב הציבורי. למשל, כשהיא מתגוררת בבית הדוד היא אמנם מבקשת לרכוש מקצוע, מתעקשת ללמוד אנגלית ולהשתלם

ב"בוכהאלטריה", אך איננה מתמידה בכך ובשתי התקופות היא נסמכת על עזרתה הכלכלית של מפרנסיה. דבורה ברנשטיין מציינת, כי ברוב המשפחות בעשורים השני והשלישי ביישוב הגברים היו המפרנסים העיקריים והאישה אמונה על מלאכות הבית והטיפול בילדים.¹⁰

הסטאטוס – אשת הרופא

אשת הרופא הנזכרת בסיפור היא חסרת שם פרטי, חסרת מקצוע ותעסוקה והתואר "אשת הרופא" מוענק לה בזכות עבודתו של בעלה ותוארו. מעמדו של הרופא נתפס כגבוה בשל מקצועו ואנשים ממעמדות שונים הם לקוחותיהם. משתמע מכך שמעמדה הגבוה של האישה הוא הודות לסטאטוס של בעלה הרופא. בעל הרכוש הוא הרופא, אשתו היא שאחראית על קישוטה של "דירתו" ועיסוקה העיקרי מוגבל, טיפוח הבית וקישוטו בשתילים ובעציצים. בעיסוקה המנוגד לעיסוקו של בעלה נרמזת הקטנה. שכנתה, אשתו של מר קוויט, נהנית מרמת חיים גבוהה, כמו טיולים בחו"ל ומתגוררת בבית גדול. בעלה מוסר מידע על היותה אם שכולה שאבלה על מות ילדיהם התאומים. מדבריו משתמע, כי לתפיסתה של אשתו אימהות הוא הציר המהותי שעליו נעים חייה של אישה בתא המשפחתי. בני הזוג מאמצים נערה נוצרית מאוסטרליה, אליס, אך על אף שאליס ילדה תוססת וערנית אין בכך כדי לשנות את מצבה של מרת קוויט. הפסיביות וחוסר הופעתה של מרת קוויט, הוויזואלית הנעדרת של הדמות – הם מאמצעי עיצוב להמחשת התבטלותה בפני החיים. דמותה מהדהדת בשיחותיו של מר קוויט כרמז מטרים למרחב האימהות של הגיבורה בעתיד; ניתן לומר שאשתו של מר קוויט משמשת בבואה עתידית לאלמנט האימהות בדמותה של מירה. האימהות הוא התפקיד עיקרי בחייה ועם חוסר מימושו היא מאבדת עניין בחיים ואין לה כל תרומה לחברה.

דודתה של מירה, אשתו של עוזר טמקיס, איש עשיר ומבוסס בתל-אביב, איננה עובדת מחוץ לבית ואינה בעלת מקצוע וטרודה באשר לעתידם של ילדיה שלא נישאו. היא נוטה לעסוק בענייניהם של אחרים מבלי שנשאלה על ידי בן שיחה בנושא. מרת טמקיס מכנה את מירה בשם החיבה "מירוצ'קה" וייתכן שיש בשם זה הבעת חיבה של הדודה כלפי קרובתה, אך עם זאת יש בו משום הקטנה ויחס אדני ופטריוארכלי, שנובע מהבנתה של הדודה את מעמדה שלה כאישה חסרת זכויות חברתיות. סטילה, חברתה של מירה מתקופת שהותן בקיבוץ, פוגשת אותה בתל-אביב באקראי על חוף הים. לסטילה המטיילת שם עם בן זוג, מספרת מירה שהיא נשואה לאדם "מסודר"¹¹ שעוד מעט יגיע לקחת אותה מחוף הים. פרטים אלו מלמדים כי הדעה החברתית המקובלת היא כי אישה נשואה זוכה להגנתה הכלכלית. סטילה טוענת, שאינה מצדדת בהקמתה של מסגרת משפחתית וכי ילדים מהווים גורם המשבש את אורח חייה הנהנתני. על הדימוי השלילי של סטילה בעיני החברה ניתן ללמוד מנקודת מבטו של מנשה, לאחר דיאלוג בינו לבין מירה כאשר יחסייהם עולים על שרטון ושמה של

סטילה עולה בשיחה. מנשה מעיר, כי אדם בשם נוח זרחי עצר אותו וסיפר לו שהכל במעיין גנים מרננים "אחרי אשתי, ויעצני לפקוח עין." הוא תוהה, אם סטילה היתה חברתה, מדוע שלא תבגוד גם מירה?¹²

רומיה, נערה צעירה, שוהה בקרבתה של הגיבורה מירה מתחילת נישואיה של מירה ועד לעזיבתה את הבית. אחיה סאליס, העובד במשתלה של האחים קליגר, הוא שמביא את רומיה, אחותו הקטנה, לעבוד במשק בית אצל משפחת קליגר. רומיה מספרת למירה, מעסיקתה, על ניסיונה הקודם בעבודות משק הבית: לדבריה, עבדה אצל גברת שלימדה אותה את כל מלאכות הבית. הגברת נהגה לשבת "כל הימים בבית קפה" בעוד רומיה שוקדת על ניקיון ביתה של הגברת. זו נהגה להכות את רומיה על אצבעות ידיה. על אף זאת, הורה לה אביה להמשיך מקום עבודתה. בניגוד למירה, לרומיה אין כל אפשרות להביע מחאה על רמיסת המרחב האישי שלה. עצמאותה הטריטוריאלית מוגבלת ונשלטת על-ידי אחרים. בנוסף, משמשת רומיה אמצעי להעברת מידע המעמת את הגיבורה מול ההשלכות האפשריות של קשריה עם לואי. באמצעות רומיה מוצגות תפיסות ודעות חברתיות הרווחות בחברה התל-אביבית. כך, היא מספקת מידע על תופעת בחורות יהודיות ש"הולכות", כלשונה, עם שוטרים בריטיים: "רק הנבזות הולכות. שוטר אחד רצה 'להתחיל' עימי, אז הראיתי לו את הלשון."¹³ מהערתה ניתן ללמוד על עמידתה של רומיה על עקרונותיה, לעומת נשים אחרות שנוהות אחר השוטרים הבריטים.

איפיונים סטריאוטיפיים

לכאורה, בדמותה ישנם איפיונים סטריאוטיפיים לדמויות מזרחיות, כמו התייחסותו של המחבר המשתמע על המראה החיצוני שלה, "ראש הכושים שלה". הנרייטה דהאן-לב טוענת, שסיפורן של הנשים המזרחיות נפקד מהנרטיב הישראלי פעמיים: "פעם כנשים, בדומה להיעדר סיפורן של כלל הנשים בישראל מהקאנון ההיסטורי הפטריארכלי, ופעם – כמזרחיות, בדומה לסיפורים של המזרחים בישראל... סיפור שאיננו זוכה להכרה ולמרחב בהיסטוריה של החברה הישראלית."¹⁴ מצד אחד, רומיה מופיעה כדמות משנית בסיפור, שמעמדה החברתי נמוך, השכלתה המתבססת על ידע עממי. למשל, כשמירה בהריון, רומיה מבטיחה לה בשבועה, שיש לה בן ולא בת ומבססת זאת על פי הסימנים שהבחינה בהם בהריונותיה של אימה. בכישוריה המעשיים בניהול משק בית ובטיפול בעפרה הפעוטה, היא מפגינה יוזמה ותושייה. מצד שני, היא דעתנית ואיננה מהססת להתבטא בנושאים חברתיים אך במרחב המוגן המצומצם שבו היא עובדת. המוצא התימני מצוין במחקר הסוציו-היסטורי בזיקה ישירה לעבודת משק הבית, שנחשבה לנחותה משום שלא היתה בעלת זיקה לרעיון ההגשמה החלוצי. עסקו בו נשים חסרות מקצוע, גם אשכנזיות, שמצבן הכלכלי היה דחוק.¹⁵

המינוריות בדמותה של רומיה, המתבטאת בעיסוקה, בעבודות השירות כעוזרת

ובחוסר היכולת לכאורה, לגרום לתמורה מנטלית עיקרית אצל הדמות הראשית, מחזק לכאורה, את טענתה של דהאן-קלב בדבר הנרטיב המודר של נשות המזרח בספרות העברית. עם זאת, ניתן לומר שברש חותר לשרטט דמות ייחודית בעלת קול משלה, משום השפעתה לעיתים על מירה הגיבורה. בדמותה של רומיה ניכרות תכונות אופי של עמידה על עקרונותיה, ביטחון עצמי, חריצות.¹⁶ עם זאת, כמי שמסייעת לכלכלת משפחתה, היא מקבלת את מרותם ללא עוררין, כלומר, קולה אינו נשמע בו, היא חסרת מרחב פרטי משלה כנערה ובהמשך, כאישה נשואה.¹⁷ רומיה אינה מסתייגת ממעמדה כנערה עובדת וכאישה נשואה המסייעת לבעלה בחנות הירקות שלו. לדבריה, לחייה של אישה אין טעם אם אינה מביאה ילדים לעולם: "...למה לה עושר אם אין לה ילדים?"¹⁸

רחל, אחותה של מירה, עושה את דרכה כחלוצה לארץ-ישראל, אך בשונה ממירה, היא מסרבת לעזרה המשפחתית שתתמוך בה כלכלית. כמו כן מסרבת לניסיונות החיזור של אפרים, שמבטיח לה ביטחון כלכלי ועומדת על רצונה להגשים את מטרותיה בדרכה. היא הולכת להתגורר בקיבוץ ועובדת כמטפלת בבית הילדים. במכתביה למשפחת קליגר, מרבה רחל לתאר את עבודתה ומציינת "כמה אושר הביאו לה הימים האלה!"¹⁹ וזאת בניגוד למירה, שרואה בילדים נטל ואינה מעוניינת ללדת יותר מילד אחד. רחל אינה נענית לחיזוריו של אפרים, על אף הביטחון הכלכלי שהוא מציע לה. כאישה נשואה, היא נשארת נאמנה לבעלה, אף כשבעלה נהפך לנכה ומוגבל ואינו מסוגל לפרנס אותה ואת בנם והיא עושה כל שביכולתה כדי לכלכל את המשפחה. היא פונה לעזרה רק לאחר שכלו כל הקיצים. גם בסיטואציה הקשה שאליה נקלעה, היא מפגינה עצמאות ותושייה. כך, היא פונה למנשה ומבקשת את עזרתם בפתחתה של חנות פרחים בעיר שאותה תנהל ואינה נרתעת מעבודה פיסית ואף עושה חיל בעבודתה.

לשכונת מעיין גנים מגיע רופא חדש שביחד עם קולגה פותח סנטריון לילודות. לפי דברי הרופא, נהוג כי היולדת שוהה בסנטריון לאחר הלידה במשך עשרה ימים.²⁰ לתפיסתו, הדגש בהקמתו של מקום כזה הוא על צרכיה של היולדת. המוסד מאפשר לילודת מנוחה והתרגעות לאחר הלידה, בתנאים המאפשרים לה לצבור כוחות נפשיים ופיסיים והעמדתה בלב חוויית הלידה לצד היילוד וצרכיו. פתיחת מוסד מעין זה מייצגת חדשנות. אלא שהמקום כמוסד כלכלי הפונה למעמד העשירי בתל-אביב, משמש בעיקר את הנשים מן המעמד המבוסס ולא את צרכיה של כל יולדת באשר היא. בהצבתו של המוסד הרפואי המיועד לאישה היולדת יש לכאורה מסר תואם את הרעיון האידאולוגי של ביסוס היישוב היהודי. ברם, זה מסתבר כסטאטוס מעמדי המשקף יכולת כלכלית ולפיכך אינו מיועד לכלל הנשים. בנוסף, המקום מיועד לחלק הוולדני באוכלוסיית הנשים ולכן אין לו נגיעה לביסוס מעמדה של האישה בכלל.

על פי הנובלה "גננים" נראה כי התקופה הבולטת בחייהן של רוב הדמויות הנשיות בשלב של חיפוש, עצמאות ובחירה בניסיון ותהייה של צורות חיים שונות,²¹ היא

תקופת הבחירות שלהן. בסופה, רובן בוחרות בסטאטוס האישה הנשואה ואם לילדים כמתבקש מהמסורת ומהחינוך שספגו גירסה דינקותא. אישה ערירית, גרושה, או אלמנה נחשבת לחלשה, ועצובה. כל אחת מן הדמויות אינה נעזרת בגופים ציבוריים ונראה שהתא המשפחתי המצומצם הוא העוגן המהותי לעזרה בשעת הצורך. מירה, הגיבורה, בדומה לחברתה סטלה, אינה מגשימה את האידיאל הציוני הפונה לעבודה פיסית ולעשייה ציבורית. יתר דמויות המשנה הנשיות מגשימות את החלום הציוני בארץ-ישראל, כפי שמצופה מהן; הן נישאות, יולדות ילדים ומגדלות אותם.

הערות

- 1 הנובלה המונה שלושים ושלושה פרקים, יצאה לאור לראשונה בארבעה חלקים בכתב העת מאזנים בשנים תרצ"ח-תרצ"ח. להלן: מאזנים ל"ז, תרצ"ח, עמ' 13-31, מאזנים ז', תרצ"ח, עמ' 450-466, מאזנים, מג תרצ"ט, עמ' 156-176, מאזנים מד, תרצ"ט, עמ' 279-297.
- 2 חנה ספרן, "החלום ושברו או אגדת ההזדמנויות השוות: נשים מהגרות ובנייתה של חברה שוויונית בישראל, תרבות דמוקרטית, מגדר וחברה 10, תשס"ו, 395-408, עמ' 405.
- 3 ספרן, שם, עמ' 398.
- 4 דבורה ברנשטיין, אישה בארץ-ישראל, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1987, עמ' 14.
- 5 שם, עמ' 11.
- 6 "גננים", עמ' 10.
- 7 שם.
- 8 ראו פרק תשע עשרה "יום שכולו שמחה", עמ' 18.
- 9 "גננים", עמ' 36.
- 10 זאת על אף ארגוני הנשים שקמו באותה עת ודגלו בעצמאות כלכלית של האישה ובתרומתה לפרנסת המשפחה. Debora S. Bernstein, *Pioneers and Homemakers*, Sunny Press, University of New-York, 1992, 259-258.
- 11 שם, עמ' 37.
- 12 "גננים", עמ' 84. וראו גם שם עמ' 67 דברי רומיה שמספרת שראתה אותה עם חייל אנגלי. הבילויים של נערות יהודיות עם חיילים אנגליים נתפסו כשליליים בעיני הציבור היהודי ביישוב. ראו שם, עמ' 68.
- 13 "גננים", עמ' 68.
- 14 הנרייטה דהאן כלב, "נשים מזרחיות: זהות והיסטוריה", בתוך: העבריות החדשות; נשים ביישוב ובצינונות בראי המגדר, עורכות: מרגלית שילה, רות קרק, גלית חזן-רוקם, יד יצחק בן צבי, ירושלים, 2001, עמ' 47. על עבודתן של עוזרות הבית טוענת ברנשטיין כי "תנאי העבודה של המשרתות-כך נקראו עובדות משק הבית...היו גרועים ביותר." אישה בארץ ישראל השאיפה לשוויון בתקופת היישוב, הקיבוץ המאוחד, 1987, עמ' 53.
- 15 דבורה ברנשטיין, אישה בארץ ישראל השאיפה לשוויון בתקופת היישוב, עמ' 52. וראו גם בסיפור "איש וביתו נמחו" של ברש על רצונו של קלדם לקחת לאשתו גינה "נערה עוזרת, אשכנזיה או תמניה, שלא תצטרך לעבוד בעצמה את העבודות הקשות בבית." גם לאשתו השלישית יש עוזרת בית "נערה תימנית". "איש וביתו נמחו", כרך ב', 1-135, עמ' 103, 118 בהתאמה.
- 16 וייתכן אף שגילה של רומיה, "דמות לה כתב עשר" ("גננים", עמ' 42) הוא המאפשר לה להתבטא בכנות האופיינית לגילה הצעיר.
- 17 רומיה נישאת לאיש תימני המבוגר ממנה בעשר שנים ומסייעת לו בחנות הירקות. "גננים", עמ' 91.
- 18 שם, שם.
- 19 "גננים", עמ' 55.
- 20 "גננים", שם.
- 21 חיים בעיר תל אביב (מירה), חיים בקיבוץ (רחל), חיים בחו"ל כך, גליציה (מירה, רחל, הדסה), פריס (סטילה) ואוסטרליה (מירה).